

RECENZJE

MAGDALENA REK-WOŹNIAK*

Uniwersytet Łódzki

<https://doi.org/10.26485/PS/2018/67.4/8>

Włodzimierz Wesołowski, Krystyna Janicka, Kazimierz M. Słomczyński (red.), *Strukturalizacja społeczeństwa polskiego. Ewolucja paradygmatu*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2017, ss. 396.

Zbiór tekstów pod redakcją Włodzimierza Wesołowskiego, Krystyny Janickiej i Kazimierza Słomczyńskiego zasługuje na uwagę czytelniczek i czytelników z dwóch powodów. Po pierwsze, podsumowuje wyniki kilkudziesięciu lat badań nad procesami strukturalizacji polskiego społeczeństwa, wskazując na najważniejsze kierunki przemian hierarchii społeczno-zawodowych i ułatwiając rekonstrukcję ich dynamiki. Po drugie, pozwala przynajmniej częściowo zrozumieć konteksty, w których w powojennej Polsce formowały się zainteresowania badaczy zróżnicowania społeczno-ekonomicznego i aplikowane przez nich perspektywy teoretyczno-metodologiczne. W ten sposób – choć tego rodzaju polemika nie wydaje się być celem autorów i autorek recenzowanego tomu – staje się on głosem w dyskusji o roli socjologii w kształtowaniu publicznego języka opisu nierówności społeczno-ekonomicznych.

Tytułowy paradygmat we wprowadzeniu [Wesołowski, Janicka, Słomczyński 2017: 7] został ujęty w cudzysłów, a jego użycie do opisu konkretnego podejścia w relatywnie wąskim obszarze badań redaktorzy opatrzyli serią zastrzeżeń. Posłużenie się tym pojęciem miało na celu przede wszystkim podkreślenie spójności założeń i instrumentarium metodologicznego testowanego początkowo w skali miejskiej, a następnie – ogólnopolskiej. Zarówno redaktorzy, jak i inni autorzy

---

* Dr, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Instytut Socjologii, Katedra Socjologii Struktur i Zmian Społecznych; e-mail: magdalena.rek@uni.lodz.pl

przemawiający na kartach książki podkreślają nowatorskie elementy projektu, ale też fakt, że jego ewolucja była jednocześnie ewolucją rozpoznawalnego środowiska naukowego. Niezależnie od tego, czy przyjmujemy tę argumentację, czy też podejmiemy z nią dyskusję na gruncie filozofii nauki, teza, że perspektywa zapoczątkowana przez Włodzimierza Wesołowskiego i rozwijana przez grono kontynuatorów i kontynuterek z Uniwersytetu Warszawskiego, Łódzkiego i IFiS PAN, wytyczyła granice głównego nurtu badań strukturalnych w powojennej i (po)transformacyjnej Polsce, nie wydaje się budzić większych kontrowersji.

Centralne pozostaje tu założenie, że podstawowy wymiar zróżnicowania społecznego stanowi podział na kategorie społeczno-zawodowe, a więc „Zasadniczym przedmiotem badań jest struktura społeczna rozumiana jako układ grup wyróżnionych ze względu na rodzaj aktywności ekonomicznej oraz cechy pracy” [Wesołowski, Janicka, Słomczyński 2017: 390]. Najbardziej adekwatne źródło wiedzy o tak zdefiniowanym porządku klasowym stanowią zaś reprezentacyjne badania sondażowe prowadzone w duchu pozytywizmu metodologicznego. Problematyka tak zwanych badań szczecińsko-koszalińskich, potem łódzkich (1965–1994), a następnie Polskiego Badania Panelowego POLPAN (1988–), prowadzonych w oparciu o wyżej zarysowane przesłanki, obejmowała dotąd rozmaite kwestie – od dystrybucji dóbr i przywilejów czy wzorów i uwarunkowań alokacji jednostek w obrębie struktury społeczno-zawodowej po współzależności pomiędzy położeniem klasowym i zachowaniami politycznymi czy percepcją konfliktów społecznych.

Do najważniejszych, a na pewno najbardziej nośnych wniosków z badań POLPAN należy sformułowana w 2005 roku przez Krystynę Janicką i Kazimierza Słomczyńskiego teza o pękniętej strukturze polskiego społeczeństwa. Z jednej strony wpisuje się ona dobrze w szeroki nurt publikacji ujmujących skutki transformacji systemowej w ciąg binarnych opozycji między „zwycięzcami” i „przegrany”, ale też w szerszą tradycję opisu zjawisk polaryzacji społecznej [zob. np. Cześnik, Grabowska 2017]. Z drugiej strony, w kontekście modernizacyjnego optymizmu towarzyszącego transformacji ustrojowej, w tym akcesji do Unii Europejskiej, stanowiła dość złowieszczą przestrożę przed skutkami rosnącej polaryzacji społecznej: „Narastająca różnica między zwycięzcami transformacji – do których należy zaliczyć przede wszystkim przedsiębiorców, menedżerów i ekspertów, a tymi, którzy relatywnie przegrali, jest podstawowym *pęknięciem* w strukturze społecznej nie tylko z powodu bezwzględnej wielkości, ale także dysfunkcjonalności. Ta dysfunkcjonalność objawia się wycofaniem społecznym znacznych segmentów struktury społecznej” [Słomczyński, Janicka 2005: 69].

Twierdzenie to było przez autorów podtrzymywane w kolejnych publikacjach [np. Janicka, Słomczyński 2014], włącznie z recenzowanym tomem [Janicka, Słomczyński, Tomescu-Dubrow 2017], w którym zostało zaprezentowane jako jedno z kluczowych empirycznych osiągnięć badań prowadzonych przez zespół POLPAN-u.

Struktura recenzowanej książki pozwala zapoznać się z trzema wymiarami ewolucji konkretnej szkoły badań strukturalnych. Jej zasadniczą zawartość stanowią dwa wybory tekstów prezentujących wyniki analiz empirycznych z obu faz wieloletniego projektu. Czytelnicy i czytelniczki znajdą tam przedruki artykułów komentujących wyniki badania łódzkiego, opublikowanych pierwotnie w pracy zbiorowej *Zróźnicowanie społeczne i jego percepcja w latach 1965–1980* pod redakcją Krystyny Janickiej, a także w dwóch numerach „Przeglądu Socjologicznego” z roku 1985 i 1997. Z kolei przykłady analiz danych ogólnopolskich zostały zaczerpnięte głównie z tomu *Kariera i sukces* pod redakcją Kazimierza M. Słomczyńskiego z 2007 roku. Jedynie podsumowujący zmiany w strukturze klasowej rozdział 16, powstały na kanwie raportu badawczego z 2014 roku, zawiera analizy danych z lat 1988–2013. Niemal wszystkie artykuły zostały też opatrzone adnotacjami sugerującymi zmiany w stosunku do oryginalnego opracowania (np. „na podstawie tekstu Autorki w pracy zbiorowej: K. Janicka, red. *Zróźnicowanie społeczne i jego percepcja w latach 1965–1980*, Wrocław 1987”: s. 151). Poza jednym przypadkiem nie doprecyzowano jednak, jak głębokie były ewentualne ingerencje w pierwotne teksty, co dla wnikliwych czytelników może być konfundujące. Z kolei decyzja o „uwspółcześnieniu” starszych artykułów poprzez zastąpienie w nich kategorii inteligencji kategorią specjalistów wydaje się zabiegiem nieco nadmiarowym, zwłaszcza w przypadku publikacji, której zasadniczym celem jest zaprezentowanie zarówno przemian w obrębie struktury społecznej, jak i rozwoju podejścia badawczego. Wprawdzie redaktorzy tłumaczą tę decyzję chęcią terminologicznego uspoźnienia tomu, ale jako czytelniczka nie widzę większego sensu w takim wstecznym „naprawianiu” nomenklatury stosowanej w badaniach prowadzonych przed kilkadziesiąt laty.

Drugi wątek dyskusji prowadzonej przez autorów i autorki *Strukturalizacji...* stanowi wywód teoretyczno-metodologiczny, który pozwala odtworzyć zarówno sposoby operacjonalizacji kluczowych pojęć na różnych etapach rozwoju podejścia, jak i przekształcenia narzędzi i procedur badawczych pod wpływem rozwoju wiedzy metodologicznej. W książce odnotowano więc zmiany schematów struktury społeczno-zawodowej, budowy kwestionariuszy wywiadów, a także zmiany w definiowaniu próby badawczej – od powszechnej w latach 60. praktyki ograniczania jej do mężczyzn w wieku produkcyjnym po

uwzględnianie obu płci w wieku 21 lat i więcej. Przejście od monograficznych badań realizowanych w społecznościach miejskich do ogólnopolskiego panelu jest z tej perspektywy również ujmowane w kategoriach progresu¹, podobnie jak rosnące zaawansowanie stosowanego w analizach aparatu statystycznego – od prostych zestawień tabelarycznych przez regresję wielozmiennową aż po metody oparte na rachunku różniczkowym. Z kolei zarówno ostatnie publikacje autorów należących do zespołu POLPAN-u [Filipkowski, Życzyńska-Ciołek 2016], jak i deklaracje redaktorów recenzowanego tomu zawarte w zakończeniu, pozwalają mieć nadzieję na szersze i bardziej systematyczne niż dotąd włączenie do analiz danych biograficznych, uzyskiwanych metodami jakościowymi.

Trzecią – dla mnie najciekawszą – warstwę książki stanowią metarefleksje zawarte we wstępie i zakończeniu, a przede wszystkim w wywiadach z badaczami. Część poświęconą badaniom szczecińsko-koszalińsko-łódzkim otwiera wywiad z Włodzimierzem Wesołowskim, przeprowadzony i zredagowany przez Danutę Życzyńską-Ciołek, natomiast zbiór tekstów poświęconych omówieniu wyników kolejnych sondaży POLPAN-u, został poprzedzony wyborem fragmentów wywiadów z członkami pierwotnego zespołu badawczego – Krystyną Janicką, Zbigniewem Sawińskim, Henrykiem Domańskim, Bogdanem W. Machem, Ireneuszem Białeckim i Joanną Sikorską. Oba fragmenty unaocniają rolę transferu wiedzy, pomysłów i inspiracji teoretycznych w obrębie pola akademickiego, a także osobistych kontaktów naukowych i doświadczeń poszczególnych członków zespołów badawczych w powstawaniu „podejścia”, „szkoły” czy „paradygmatu”. Pokazują też badania jako złożone przedsięwzięcia organizacyjne, wpłątane w szersze konteksty instytucjonalne, społeczne, polityczne czy ekonomiczne. Warto przy tym zwrócić uwagę nie tylko na fragmenty poświęcone opisowi rozmaitych okoliczności utrudniających czy komplikujących realizację pierwszej rundy POLPAN-u, ale także na przykład na opisy frustracji towarzyszącej niemożności pełnego opracowania wyników czy satysfakcjonującego ich nagłośnienia.

Waga takich rozważań wydaje mi się bezdyskusyjna, zwłaszcza w kontekście uwikłania socjologii w kształtowanie legitymizowanego obrazu systemowych przemian. Lektura *Strukturalizacji...* pozwala na przykład lepiej zrozumieć niektóre paradoksy polskich badań strukturalnych, choćby wskazywane przez Davida Osta [1993, 2009, 2015] czy Przemysława Plucińskiego [2010] odrzucenie

---

¹ To zresztą wątek, którego rozwinięcia bardzo mi w książce brakuje. Nie mam wątpliwości, że reprezentacyjne badania ogólnopolskie, zwłaszcza mające postać panelu, stanowią większe przedsięwzięcie organizacyjne. Czy oznacza to jednak, że badania struktur społecznych na poziomie lokalnym należy traktować jedynie jako „stadium pośrednie” czy wstęp do badań ogólnokrajowych?

podejść korzystających z Marksowskiej koncepcji klasy i konfliktu klasowego na rzecz ujęć utożsamiających klasowość z miejscem w hierarchii społeczno-zawodowej. Zagadnienia te poruszane są na przykład w rozdziale zawierającym fragmenty wywiadu z Włodzimierzem Wesołowskim. Pierwsze wersje narzędzi badawczych i interpretacyjnych zastosowanych w „fundacyjnych” dla podejścia badaniach szczeciński-koszalińsko-łódzkich powstały w atmosferze akademickich polemik z oficjalnym, „partyjnym” marksizmem, ale też w efekcie niebezkrytycznej fascynacji profesora Wesołowskiego amerykańską tradycją utożsamiania położenia klasowego z prestiżem i inspiracji podejmowanymi przez zachodnich socjologów badaniami hierarchii prestiżu zawodów². Opracowany wstępnie w latach 60. XX wieku schemat struktury społecznej „krzepl” w kolejnych badaniach, a spójność teoretyczna wydawała się niewątpliwą zaletą projektu – jak się okazało – rozciągniętego na kilka dziesięcioleci. Podkreślane przez członków pierwszego zespołu POLPAN innowacje w stosunku do badań łódzkich – modyfikacje wskaźników, próby wielowymiarowego opisu zróżnicowania społecznego, prace nad włączeniem do analizy koncepcji klas kulturowych czy politycznych, nie zmieniły zasadniczych ram analiz. Uderzająca jest też metodologiczna jednorodność projektu, bazującego na statystycznej analizie danych sondażowych. Wydaje się, że wysiłek badaczy koncentrował się przede wszystkim na doskonaleniu narzędzi pomiaru w obrębie przyjętej perspektywy. Szkoda, że w książce nie podjęto próby sprobrematyzowania „zaniechanych alternatyw”, na przykład wspomnianego wcześniej niepodejmowania prób łączenia badań ilościowych z jakościowymi.

„Metasocjologiczna” lektura tomu, choć inspirująca, wiązała się też z rozczarowaniami. Dorobek „szkoły warszawskiej” jest przez redaktorów konsekwentnie sytuowany w opozycji do tezy o śmierci klas, sformułowanej w latach 50., a spopularyzowanej w naukach społecznych i szerszej debacie w latach 90. XX wieku. W dyskursie publicznym rzeczywiście zyskała ona gorliwych orędowników, także wśród badaczy społecznych wypatrujących rozmaitych oznak modernizacji czy też westernizacji polskiego społeczeństwa. Redaktorzy *Strukturalizacji...* mają rację, podkreślając bezzasadność antyklasowej retoryki w debacie publicznej ostatnich dekad [Wesołowski, Janicka, Słomczyński 2017: 394]. Niewątpliwie referowane w książce badania wykazały zarówno trwałość podziałów społeczno-ekonomicznych, jak i ich odradzanie się w nowych warunkach ustrojowych. W podsumowaniu książki zabrakło jednak miejsca na komentarz do debat aktu-

---

² Systematyczna dyskusja teoretyczna z trzema nurtami stała się zresztą przedmiotem rozprawy habilitacyjnej, a następnie książki *Klasy, warstwy i władza* [Wesołowski 1966].

alnie toczonych w międzynarodowym środowisku badaczy struktury społecznej, dotyczących nie tyle istnienia klas społecznych, ile (równie fundamentalnego) pytania o istotę klasowości we współczesnych społeczeństwach. Redaktorzy deklarują wprawdzie wolę dalszego eksplorowania rozmaitych kontekstów „efektu św. Mateusza” i monitorowania postępów i skutków polaryzacji struktury społecznej, nie wiadomo jednak, jak ustosunkowują się do ostatniej fali krytyki badań opartych na neoweberowskich, dystrybucyjnych schematach hierarchii społeczno-zawodowej czy dyskusji o „kulturowym zwrocie” w badaniach strukturalnych [np. Savage et al. 2013; „Sociology” 2014 nr 3³; por. także Cebula 2017]. Jako czytelniczka byłabym też bardzo ciekawa, jakie stanowisko reprezentanci największych polskich badań strukturalnych zajmują w dyskusji o klasowym usytuowaniu prekariatu [por. np. Savage et al. 2013; Standing 2014] czy o roli zróżnicowania majątkowego w kształtowaniu dystansów społecznych.

BIBLIOGRAFIA

- Cebula Michał.** 2017. „Analiza klasowa na rozdrożu? W stronę kulturowej koncepcji klas Pierre’a Bourdieu”. *Studia Socjologiczne* 3(226): 33–69.
- Czeźnik Mikołaj, Mirosława Grabowska.** 2017. „Popękane polskie społeczeństwo jako pole badawcze – dane, fakty, mity”. *Przegląd Socjologiczny* 66: 9–43.
- Filipkowski Piotr, Danuta Życzyńska-Ciolek.** 2016. „Od kwestionariuszowego badania próby losowej do pogłębionej analizy życiowych przypadków – i z powrotem. Dwa wywiady biograficzne i kilka refleksji teoretycznych”. *Studia Socjologiczne* 3(222): 229–254.
- Janicka Krystyna, Kazimierz M. Słomczyński.** 2014. „Struktura społeczna w Polsce: klasowy wymiar nierówności”. *Przegląd Socjologiczny* 63(2): 55–72.
- Ost David.** 1993. “The politics of interest in post-communist East Europe”. *Theory and Society* (22)4: 453–485.
- Ost David.** 2009. “The invisibility and centrality of class after communism”. *International Journal of Politics, Culture, and Society* (22)4: 497–515.
- Ost David.** 2015. “Stuck in the past and the future. Class analysis in postcommunist Poland”. *East European Politics and Societies* 29(3): 610–624.
- Pluciński Przemysław.** 2010. Dyskurs klasowy polskiej socjologii potransformacyjnej: niedyskretny urok klasy średniej. W: *Podziały klasowe i nierówności społeczne. Refleksje socjologiczne po dwóch dekadach realnego kapitalizmu w Polsce*, P. Żuk (red.), 101–116. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Savage Mike et al.** 2013. “A new model of social class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment”. *Sociology* 47(2): 219–250.

---

³ Z intensywniej w ostatnich latach debaty wybrałam jedynie kilka przykładów. Przywołany w przypisie numer „Sociology” został niemal w całości poświęcony dyskusji nad nowymi propozycjami konceptualizacji i pomiaru struktury klasowej.

-
- Słomczyński Kazimierz M., Krystyna Janicka.** 2005. Pęknięta struktura społeczeństwa polskiego. W: *Polska, ale jaka?*, M. Jarosz (red.), 162–184. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Słomczyński Kazimierz M., Krystyna Janicka, Krystyna Tomescu-Dubrow.** 2017. Zmiany w strukturze klasowej. W: *Strukturalizacja społeczeństwa polskiego. Ewolucja paradygmatu*, W. Wesółowski, K. Janicka, K.M. Słomczyński (red.), 371–388. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Standing Guy.** 2014. *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*. Warszawa: PWN.
- Wesołowski Włodzimierz, Krystyna Janicka, Kazimierz M. Słomczyński.** 2017. Zakończenie. Ewolucja paradygmatu badań struktury społecznej. W: *Strukturalizacja społeczeństwa polskiego. Ewolucja paradygmatu*, W. Wesółowski, K. Janicka, K. M. Słomczyński (red.), 339–395. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Tomasz Zarycki.** 2015, “Class analysis in conditions of a dual-stratification order”. *East European Politics and Societies* 29(3): 711–718.